

*Торічний О. В., кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник,
начальник науково-дослідного відділу з питань
внутрішньовузівської роботи, Національної
академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького (м. Хмельницький)*

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВИПУСКНИКІВ ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ

Статтю присвячено аналізу філософсько-методологічних основ формування професійної компетентності майбутніх фахівців, що навчаються у вищих військових навчальних закладах, проаналізовано основні філософські категорії дослідження, виокремлено загальнометодологічні підходи та принципи в галузі військової компетентності.

Ключові слова: основні філософські категорії, методологія, загальнометодологічні підходи, методологічні принципи, військова компетентність майбутніх фахівців.

Стаття посвячена аналізу філософсько-методологічних основ формування професійної компетентності майбутніх фахівців, які навчаються у вищих військових навчальних закладах, проаналізовано основні філософські категорії, виокремлено загальнометодологічні підходи та принципи в області формування компетентності.

Ключевые слова: основные философские категории, методология, общеметодологические подходы, методологические принципы, воинская компетентность будущих специалистов.

The article is devoted to the analysis of philosophical and methodological fundamentals of formation of professional military competence of future graduates studying at the higher military educational establishments. Principal philosophical categories of research have been analyzed; general methodical approaches and principles within the sphere of military competence have been distinguished.

Keywords: principal philosophical categories, methodology, general methodical approaches, methodological principles, military competence of future specialists.

Постановка проблеми. Освіта України вступила в період фундаментальних змін, які передбачають необхідність урахування сучасних концептуальних підходів у підготовці нової плеяди фахівців з вищою освітою. Сьогодні ВНЗ повинні виступати як відкрита, динамічна система, що має забезпечувати здатність до аналізу змін, прогнозування майбутнього, підвищення конкурентоздатності фахівців на ринку праці. Процес інтеграції України в європейський освітній простір зумовлює необхідність розв'язання комплексу завдань щодо реформування національної вищої військової школи та створення в Україні освіти відповідної до світових стандартів. Відтак, як об'єктивна реальність сприймається нагальна потреба у розвитку неперервної військової освіти та удосконалення професійної компетентності офіцерів Збройних Сил України. Сьогодні в Україні спостерігається часткова девальвація суспільної значущості вищої військової освіти, недостатній рівень науково-методичного забезпечення процесу підготовки офіцерських кадрів. Такі процеси суттєво підвищили протиріччя між безперервно зростаючим обсягом необхідних військовому фахівцю знань і умінь та можливістю опанування ними протягом навчання у ВНЗ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє дійти висновку, що загальні основи підготовки фахівців у вищих військових навчальних закладах розроблено А.О. Лігоцьким, М.І. Нецадимом, В.В. Ягуповим, особливості формування військової компетентності майбутніх офіцерів різних родів військ вивчалися у наукових дослідженнях О.С. Губаревої, О.Ф. Євсюкова, В.Ш. Набієва, В.В. Неїжмака, Е.І. Сарафанюка, О.М. Протасова, та ін. Незважаючи на значну кількість робіт у зазначеному напрямку, їхній аналіз переконує, що на сьогодні у наукових дослідженнях відсутній системний підхід до розуміння самого поняття «військова компетентність», потребують суттєвого доопрацювання теоретико-методологічні засади формування військово-спеціальної компетентності майбутніх офіцерів у процесі навчання.

Мета статті полягає дослідженні філософсько-методологічних засад процесу формування військової компетентності випускників вищих військових навчальних закладів. Ми поставили собі завдання визначити основні філософські категорії, які є найбільш дотичними до формування військової компетентності; встановити загально

методологічні підходи та принципи на які слід робити акцент під час навчання майбутніх офіцерів.

Виклад основного матеріалу. Філософія як форма професійної теоретичної діяльності і особливий тип світоглядного знання виступає основою нашого дослідження. Її розглядають як форму теоретичної та пізнавальної діяльності, що володіє вагомим потенціалом для обґрунтування наукових фактів і логічних аргументів та визначення арсеналу найбільш ефективних засобів. З філософської точки зору освіти вважають найважливішою підсистемою суспільства, яка перебуває у тісній залежності від існуючих форм соціальної взаємодії. Вища освіта спрямована на забезпечення професійної самореалізації особистості, підвищення соціальної значущості та престижу знань. Вищі військові навчальні заклади, як структурні елементи вищої освіти покликані забезпечити підготовку кваліфікованих фахівців, які матимуть суттєвий вплив на формування інтелектуального потенціалу нації як найвищої цінності суспільства. Виходячи з цього, мета освіти у найбільш загальному філософському сенсі – виховання професіонала, який відчуває свою відповідальність перед своїм майбутнім та майбутнім держави.

Світоглядно-філософське наукове бачення і розуміння феномену професійної діяльності передбачає відображення фундаментальних наукових основ процесу пізнання та сформованості суб'єктів майбутньої професійної діяльності. В основі філософії професійної діяльності лежать соціально-історичні, особистісні та культурні передумови. Підтвердження своїм міркуванням ми віднайшли у В.П. Сосни [5], який констатує, що «природні, математичні, технічні, соціальні науки, пізнаючи світ, розчленовують його. Синтез знання у кожній із цих наук обмежується її об'єктом, і тому цілісної картини не виникає. Таку єдину картину створює філософія у вигляді самих загальних законів природи, суспільства і людського мислення» [5, с. 4]. Кожній професії притаманна сукупність переконань, що становить певну професійну філософію, яка і виступає центральною частиною професійної субкультури. Згідно із філософськими дослідженнями Ю.М. Лотмана концепція професійної компетентності фахівця включає в себе тріаду: семиосфери (система знань, які виражені у різноманітних знакових системах); духосфери (відчуття, емоції, переживання); техносфера (уміння, досвід). Ця тріада лежить в основі обґрунтування процесу професійного становлення особистості.

Отже, саме філософія сприяє виробленню цілісної системи поглядів на об'єктивний світ і місце в ньому людини, на відношення людини до навколишньої дійсності і самої себе, а також формує зумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, їх переконання, ідеали принципи пізнання і діяльності через призму надбання компетентності у професійній діяльності. У філософських дослідженнях Б.С. Гершунського, Є.М. Гусінського, П.С. Гуревича, І.А. Зязюна, В.С. Леднєва, І.Г. Фомічової мова йде про людину, як вищу цінність, що здатна до професійного самовдосконалення. Таким чином, розробка цілісної наукової системи формування військово-спеціальної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників потребує філософсько-методологічного обґрунтування. Насамперед, ми прагнули отримати можливість повною мірою орієнтуватися у складній системі професійної діяльності та компетентності фахівця.

Основою професійної компетентності фахівців із вищою освітою, безперечно, виступають загальнотеоретичні концепції філософії, що повинні включати певні універсальні категорії, тобто – категоріально-понятійний апарат. Саме категорії як загальні форми світоглядного ставлення особистості до світу у цілому, у них сконцентрований увесь історичний досвід людства, зашифрований соціогенетичний код культури, на основі чого виникає і працює людське мислення. Отже, на наш погляд філософські засади розгляду сутності професійної підготовки фахівців та формування у них високого рівня компетентності визначається тим, що у науковій сфері теоретизування і практичної діяльності доцільно використовувати загальні філософські категорії: *пізнання, світогляд, діяльність, освіта, особистість, розвиток, знання*. Усі ці філософські категорії мають безпосереднє відношення до дослідження процесу формування військової компетентності.

Теорія *пізнання*, або гносеологія розглядається як фундаментальний розділ філософії, що досліджує різні сторони, закономірності і принципи пізнавальної діяльності. Будь-яка пізнавальна активність, зрештою, спрямована на задоволення матеріальних і духовних потреб людей і в своїй суті нерозривно пов'язана з доцільною практичною діяльністю. Найбільш суттєвим наслідком пізнавального процесу є професійне зростання особистості, що передбачає розвиток фахової компетентності, що в свою чергу забезпечує універсальність оволодіння

професійною діяльністю та характеризує готовність до виконання професійних завдань.

Філософи (М.І. Горлач, В.П. Кохановський, В.П. Сосна) одноставні у тому, що *світогляд* – це не тільки сукупність загальних відомостей про світ, але це одночасно і усвідомлені інтереси та ідеали, правові та етичні норми, соціальні пріоритети і гуманістичні цінності, усе те що визначає вибір особистістю певної лінії поведінки у житті. Тобто, світогляд включає цілісну систему поглядів на об'єктивний світ і місце у ньому людини, на відношення людини до навколишньої дійсності і самої себе, а також зумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, їх переконання, ідеали, принципи пізнання дійсності.

Філософія вивчає *діяльність* як всезагальний спосіб існування людини. Людська діяльність охоплює і матеріально-практичні, і інтелектуальні, духовні операції; и зовнішні та внутрішні процеси; в діяльності людина розкриває своє особливе місце у світі і утверджує себе у ньому. Виходячи з цього, зміст професійної діяльності як фундаментального поняття класичної філософії передбачає акт перетину цілепокладальної свобідної волі суб'єкту, з одного боку, й об'єктивних закономірностей буття – з іншого. У процесі навчальної діяльності та безпосередньо через неї досягаються основні цілі підготовки фахівців у ВНЗ. Діяльність найбільш інтенсивно впливає на особистісне зростання та професійне становлення студента, набуття ними професійно важливих знань, умінь та навичок а також норм професійної поведінки. Отже, діяльність можна трактувати як процес перетворення особистістю оточуючої її реальності. Серед основних ознак діяльності, з філософської точки зору, найвагомішими є: цілеспрямованість, перетворювальний і творчий характер, предметність, детермінованість суспільними умовами, обмін діяльністю, спілкування діючих індивідів.

Освіта виступає основою для становлення особистості як професіонала. Саме неперервна освіта дає можливість людині підтримати свою конкурентоздатність на протязі усього життя. Від того, наскільки проникає освіта у всі сфери суспільного життя залежить прогрес та інтелектуальний потенціал держави, а також особистісний статус особистості. І.П. Аносов зазначає, що «для зміцнення основ соціального, економічного і духовного розвитку нашої країни вкрай потрібна модернізація системи освіти, яка б готувала особистість, здатну стати основним суб'єктом суспільних процесів» [2, с. 7]. Можна констатувати, що сьогодні освіта стала

центральною феноменом культури, що орієнтується на утвердженні сутнісного особистісного начала у людині.

Особистість розглядається науковцями як суб'єкт діяльності, суб'єкт спілкування, суб'єкт пізнання, кожному із яких властива якісна специфіка способів активності, організації і здійснення діяльності, спілкування, пізнання. На основі напрацювань педагогів виокремлено загальні тенденції становлення особистості як майбутнього фахівця під час навчання у ВНЗ, а саме: соціалізація детермінована соціокультурними чинникам; змінюється структура самосвідомості; збагачується життєвий та професійний досвід, розвиваються необхідні професійні здібності; підвищується почуття обов'язку і відповідальності, формується життєва позиція; зростає рівень досягнень у професійній сфері, формуються мотиви професійного самоствердження і самореалізації; підвищується роль самоосвіти і самовиховання у професійному становленні.

Вищим рівнем філософської діалектики вважається концепція *розвитку*. Ідея розвитку ґрунтується на припущенні можливості певних кількісних та якісних змін, які сприяють підвищенню загальної та спеціальної компетентності особистості, в ході якої повною мірою проявляється принципово нові ознаки у порівнянні із попередніми формами. Ми повністю поділяємо думку В.П. Кохановського [6] у тому, що розвиток є найбільш складною формою змін, що передбачає рух особистості від нижчого до вищого, від простого до складного, від абстрактного до конкретного. Отже, розвиток виступає детермінантою формування особистості та передбачає висування припущень та доведення їх до безперечних аксіом.

З філософської точки зору, як стверджує І.А. Зязюн [3], процес примноження людських *знань* є найбільш вагомою силою розвитку суспільства, тобто можна стверджувати, що капітал людства формує якісно нове інвестиційне середовище і є передумовою реалізації інноваційної моделі держави. В.П. Сосна [5] зазначає, що існує два типи знань – знання про предметні відносини дійсності і знання, що відносяться до сфери самосвідомості, у яких виражене відношення людини до дійсності. Науковець констатує, що «обидва типи знання історично виступали в різних формах: звичайного знання, що формується у процесі безпосередньої життєвої діяльності, і наукового – як продукту спеціалізованої освітньої діяльності і раціонально-теоретичної самосвідомості

(світоглядної свідомості)» [5, с. 7]. Беручи до уваги зазначені постулати, ми прийшли до розуміння того, що знання на набули форму товару, цінність якого з часом буде тільки збільшуватися. У цьому випадку військова освіта не є виключенням. Нагальним є здійснення цілеспрямованого переходу від емпіричних навичок до інтелектуальних, від чисто теоретичних напрацювань до практичного їх втілення, що дасть змогу висококваліфікованому майбутньому офіцеру підтвердити свою конкурентноспроможність.

Доповнюючи філософію, **методологія**, на думку П.Г. Щедровицького [7], ставить перед собою завдання «асимілювати усі погляди та синтезувати підходи з допомогою онтологічних картин, засобів, методів розгортання мислекомунікацій. Методологія виступає в якості загальної системи пояснювальних принципів чи підходів до пізнання і дозволяє визначити, як при даному предметі і об'єкті проводити наукові дослідження. Отже, при розв'язанні конкретних завдань наукового дослідження вагоме значення має визначення власної методологічної позиції та встановлення методологічних засад, що дозволить створити загальну концепцію дослідження та проаналізувати емпіричні і експериментальні дані під кутом зору їх загальнометодологічного розуміння. У цілому, методологія має загальний характер та завжди конкретизується стосовно визначеної форми професійної діяльності фахівця та виступає відображенням фундаментальних істин процесу пізнання. Отже, можна констатувати, що методологія виступає реальним механізмом для побудови часткових філософій конкретної професійної діяльності особистості та інтегрується у цілісне філософське мислення. Зазначимо, що методологічний аналіз навчально-освітнього процесу вищої освіти та професійної компетентності фахівця було здійснено у наукових дослідженнях О.С. Анісімова, Г.Г. Копилова, С.В. Мочерного, Ю.Г. Тагура, Г.П. Щедровицького.

Концептуальні положення методології які задекларовані у наукових дослідженнях В.В. Краєвського, В.І. Купцова, Є.Г. Юдіна дали нам змогу виокремити загальнофілософський, загальнонауковий та конкретнонауковий рівні методологічної рефлексії та узагальнити джерела методологічного забезпечення процесу формування професійної компетентності майбутніх фахівців. Ми підтримуємо А.С. Анісімова [1] у тому, що ідеалом методології виступає практична діяльність на

базі організації соціокультурної дії. У цьому аспекті методологія виступає носієм способів і технік професійної діяльності на основі асиміляції та синтезу філософського, діяльнісного та культурно-історичного підходів, а також рефлексії діяльності з допомогою організаційно-мислительних і організаційно-діяльнісних схем.

У якості загальнометодологічних підходів, які мають максимальний вплив на процес формування професійної компетентності науковці називають наступні підходи: *системний; комплексний; синергетичний; програмно-цільовий; кібернетичний, культурно-антропологічний, техномагічний* підходи. Отже, *системний* підхід виступає у якості наукової методології пізнання при формуванні професійної компетентності. Основна його ідея полягає у вивченні об'єкту як цілісного, але як такого, що складається із різних взаємопов'язаних елементів. Реальні механізми реалізації зазначеного підходу передбачають дослідження процесу формування професійної компетентності як складної системи, що має чітку структуру, встановлення внутрішніх зв'язків із зовнішнім середовищем, визначення притаманних властивостей та доведення їх до належного рівня. На його основі можна забезпечити точну оцінку конкретних змістових складових професійної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників.

Розробка *комплексного* підходу безпосередньо пов'язана із процесом професійного становлення майбутнього фахівця із вищою освітою. Основою комплексного підходу виступає особистість, як самий складний і конкретний рівень людського буття. Він націлений не стільки на єдність наукових знань про людину, скільки на виявлення єдності та способів її онтологічно різних якостей. На практиці його роль полягає в тому, що дослідженнями і діагностикою виявляється відправний етап розвитку особистості майбутнього фахівця, операційно-практичною ланкою якого є її реальні оптимальні зміни.

Як вказує Б.М. Бім-Бад [4, с. 681–682] систему освіти, зокрема вищої, слід досліджувати з позиції *синергетичної* методології, оскільки ця система відповідає головним показникам відкритої системи. На наш погляд, цілком правомірно розглядати вищий військовий навчальний заклад як відкриту педагогічну систему, складовими якої є підсистеми підготовки і виховання військових фахівців, перепідготовки та підвищення їх кваліфікації. Саме синергетичний підхід

відображає нову парадигму освіти, втілюючи потужний ресурс у процесі професійної підготовки сучасного фахівця, який має орієнтуватися на творчий рівень діяльності. Він передбачає врахування природної самоорганізації суб'єкта як висококомпетентного фахівця, дозволяє виявити закономірності самоорганізації і саморозвитку вищих навчальних закладів як складно організованих і динамічних систем.

Кібернетичний підхід базується на визнанні існування різних станів об'єкту методологічного дослідження (професійної компетентності) у часовому просторі, що дозволяє розглядати процес формування професійної компетентності у динамічному аспекті. Він полягає у тому, що всяке цілеспрямоване поводження розглядається як управління. Найбільш вагомими для методології нашого дослідження є наступні постулати кібернетичного підходу: керівництво ВНЗ є складною динамічною системою, що передбачає велику кількість різноманітних процесів; керівництво об'єктами знаходиться у динаміці та передбачає єдність процесуальної і результативної складової, реального та потенційного стану, визначення процедури управління навчально-виховним процесом ВНЗ забезпечує переведення об'єкту управління від реального до потенційного стану.

Програмно-цільовий підхід передбачає можливість зміни параметрів освітнього процесу підготовки фахівців та на його основі внесення відповідних коректив стосовно заданої програми формування професійної компетентності. Основними положеннями цього підходу виступають наступні: ведуча роль цілепокладання у процесі підготовки майбутніх фахівців до професійної діяльності; багаторівневість мети, необхідність її декомпозиції на конкретні складові, виокремлення загальних та часткових завдань; розкриття логічних та об'ємних співвідношень між теорією та практикою у процесі формування професійної компетентності; застосування механізму програмно-цільового підходу, що передбачає реалізацію конкретної технологічної схеми, яка включає взаємопов'язані етапи аналізу внутрішніх та зовнішніх ситуацій; формування мети і розробка програми її досягнення та оцінка успішності її виконання.

Увага до *культурно-антропологічного* підходу пов'язана із еволюцією сучасних філософських поглядів, у відповідності з якими в центрі наукової картини світу виступає людина. У сучасному суспільстві раціональною рисою є підвищений інтерес до людини,

суттєво зросла зацікавленість до взаємин людини та суспільства, свободи і творчості, сенсу і призначення людського життя, постає необхідність вияву вихідних культурних цінностей і світоглядних установок освіти. В освіті загалом передбачається таке бачення проблем, при яких саме людина – в єдності всіх її проявів – біологічних, психічних, духовних, соціальних – виступає як головна мета і цінність процесу освіти. В антропологічному вимірі людина розглядається як універсальний світ соціального буття.

Процес цілеспрямованого формування професійної компетентності майбутнього фахівця являє собою певною мірою трансформований і вдосконалений, порівняно з традиційним, педагогічний процес, то уявляється доцільним і використання *техноматичного* методологічного підходу. Саме на основі техноматики, як наукового напрямку вважається можливим найбільш науково-виважено підійти до процесу вивчення, удосконалення, трансформації і оновлення традиційного педагогічного процесу на основі технологічних нововведень. Він забезпечує розробку шляхів, засобів і методів ефективного задоволення технологічних потреб освіти. Цей підхід базується на визначенні комплексу професійно важливих якостей майбутніх фахівців, які є необхідними для конкретної сфери професійної діяльності.

Зазначимо, що процес особистісного і професійного розвитку безперервний. Оптимальність цього процесу забезпечується за рахунок створення сприятливих умов для розвитку і вдосконалення самоосвіти і самореалізації особи в контексті нових завдань підготовки висококваліфікованого фахівця, який відповідає загальноєвропейським стандартам в конкретній галузі професійної діяльності. На нашу думку, основною категорією, яка дозволяє перевести теоретичні знання у прикладні, є *принципи*, як основні положення теорії, що відображають її відношення до дійсності. Виходячи з цього, у системі методології необхідним є чітке визначення того, наскільки освітній простір вищого навчального закладу відповідає принципам: *субстанціональності, цілісності, свободи, універсалізму, різноманітності, культуровідповідності*. З методологічної точки зору при формуванні військово-спеціальної компетентності майбутніх освітньо-виховний процес має підпорядковуватися зазначеним принципам.

Принцип *субстанційності*, або не відсторонених прав людини. Його виокремлено через призму трактування особистості як

субстанційного начала, що передбачає чітке встановлення рівня досягнень курсантів в освітній діяльності стосовно їхніх особистих мотивів та потреб у соціокультурній адаптації і розвитку. Принцип *універсалізму* дає можливість адекватного співіснування людей із різними інтересами, цілями, установками і принципами та передбачає рівність всіх людей незалежно від расової, національної приналежності, мови, статі, віку, стану здоров'я, соціального, майнового становища, соціального походження, місця проживання, ставлення до релігії, переконань і партійної приналежності. Вважаємо, що саме цей принцип має стати основоположним у процесі формування військово-спеціальної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників, професійним завданням яких є охорона кордонів України. Принцип *цілісності* передбачає тілесно-душевно-духовну організацію людини. Зазначений принцип передбачає гармонійний розвиток усіх сфер особистості: інтелектуальної, морально-вольової, фізичної, емоційної, ціннісної, що і сприятиме розвитку професійної компетентності. Принцип *свободи* обумовлений розумінням вільного вибору особистості у своєму розвитку, все, що здійснює людина є результатом її власних зусиль. Освіта, у цьому сенсі, передбачає вільне самовизначення майбутнього фахівця. Принцип *різноманітності* виокремлюють, виходячи з трактування, про унікальність особистості, яка володіє специфічним набором потреб, прагнень та інтересів. Він реалізується через надання самостійності освітнім закладам у виборі стратегій власного розвитку, що передбачає варіативність навчальних програм,

вільний вибір і форм і методів навчання, використання індивідуального підходу до курсантів. Принцип *культуровідповідності* зумовлений створення нової системи безперервної освіти. Сучасна вища військова освіта не може не опиратися на принцип культуровідповідності, що передбачає розвиток майбутнього офіцера-прикордонника у контексті чіткого взаємозв'язку із культурою та урахуванням традицій та менталітету української нації.

Висновки. Таким чином, розгляд філософсько-методологічних аспектів професійної компетентності майбутніх фахівців, у цілому, дав нам змогу визначити основні орієнтири у подальшому дослідженні процесу формування військової компетентності майбутніх фахівців, які навчаються у ВВНЗ та дозволив віднайти відповідні точки для розгляду психолого-педагогічних основ розуміння основних дефініцій. Зростання соціальної ролі особистості, інтелектуалізація праці у всіх галузях, гуманізація і демократизація суспільства, вимагають створення умов, за яких необхідно стрімко підвищувати професійну компетентність у цілому, та військово-спеціальну компетентність майбутніх офіцерів зокрема. Таким чином, запровадження охарактеризованих методологічних підходів та принципів у систему вищої військової освіти зумовлена тенденціями розвитку сучасного суспільства і є безпосередньою вимогою часу. У новій системі освіти пріоритетною має бути орієнтація на розвиток творчої особистості, якій притаманне вміння самостійно мислити, аналізувати факти, добувати і узагальнювати знання, прагнення до самостійного саморозвитку.

Література

1. Анисимов О.С. Методология: функция, сущность, становление (динамика и связь времен) / О.С. Анисимов. – М.: ЛМА, 1996. – 380 с.
2. Аносов І.П. Сучасний освітній процес: антропологічний аспект: Монографія. – К.: Твім інтер, 2003. – 391 с.
3. Зязюн І.А. Філософія практико-зорієнтованої методології педагогічної дії / І.А. Зязюн // Педагогіка вищої та середньої школи : зб. наук. праць / гол. ред. Буряк В.К. – Кривий Ріг : КДПУ, 2004. – Вип. 8. – С. 3 – 12.
4. Педагогическая антропология: учебное пособие / Авт.-сост. Б.М. Бим-Бад. – М.: Урао. – 1998. – 576 с.
5. Сосна В.П. Філософія : навч. Посібник / В.П. Сосна. – 2-ге вид., випр. – Хмельницький: ХНУ, 2009. – 386 с.
6. Философия : учеб. пособ. для высших учеб. завед. / [отв. ред. В.П. Кохановский]. – изд. 8-е. – Ростов н/Д : «Феникс», 2004. – 576 с.
7. Щедровицкий Г.П. Методология и философия организационно-управленческой деятельности: основные понятия и принципы (курс лекций) / Из архива Г.П. Щедровицкого. Т. 5. – М., 2003. – 288 с.